

FAZILETA HAFIZOVIĆ
(Sarajevo)

VAKUFI U POŽEŠKOM I PAKRAČKOM SANDŽAKU U PERIODU OSMANSKE VLASTI

U prvoj polovici 16. stoljeća Osmanlije su, u periodu ekspanzije prema Srednjoj Evropi, između ostalih prekosavskih krajeva osvojili i Slavoniju. Pod njihovom dominacijom ovi krajevi ostali su između 150 i 160 godina i za to vrijeme činili sastavni dio Osmanske carevine.

U Slavoniji su bile formirane dvije administrativne jedinice – sandžaci požeški i pakrački. Ovi su sandžaci sve vrijeme smatrani pograničnim, pa se, prema tome, najveća pažnja posvećivala njihovom vojnom ustrojstvu, počevši od vojnih trupa i utvrđenja, pa do specifičnog tretmana cjelokupnog stanovništva sandžaka, koji se ogledao u posebnom načinu poreskog opterećivanja u odnosu na stanovništvo drugih krajeva sa ovog područja u sklopu Carevine.

Požeški sandžak, uspostavljen početkom 1538. godine, pripadao je jedno vrijeme Budimskom, a zatim Bosanskom ejaletu, dok je u 17. stoljeću pripadao povremeno Kanjiškom i ponovo Bosanskom ejaletu.¹

Potpadajući pod osmansku vlast, ovi su krajevi potpali pod zakone i uticaje jednog civilizacijskog kruga sasvim drugačijeg od onog kojem su dotad pripadali. Jedna od pojava koja je suštinski uticala na način života jeste i masovni prelazak domaćeg stanovništva na islam. Ove promjene i danas izazivaju interes posebno historičara, pošto u nedostatku ogovarajućih objavljenih izvora nisu uvijek pravilno protumačene. Jedan od takvih izvora su osmanski katastarski popisi – defteri; oni su, uz pravilnu interpretaciju, nezamjenjivi izvori prve kategorije za historiju kraja na koji se odnose.

Slijedeći turske katastarske popise stanovništva u Slavoniji u 16. stoljeću, može se utvrditi da je proces prihvatanja islama bio najjači pedesetih i šezdesetih godina tog stoljeća, dok je sporadičnih slučajeva bilo i u 17. stoljeću. Krajem 16. st. odnos stanovništva u Požeškom sandžaku je bio

ovakav: katolika i kalvina bilo je 48%, muslimana 26%, pravoslavnih 18%, te Mađara 8%. Odnos je bio različit gledajući po nahijama. Muslimanskog stanovništva u nekim nahijama gotovo da nije ni bilo, izuzevši administraciju i vojsku, dok je u drugima ono bilo u većini. U požeškom je kadiluku, na primjer, preovladavalo muslimansko stanovništvo. Ono je inače većim dijelom bilo naseljeno u gradu – 65% muslimanskih kuća bilo je u gradu, a 35% na selu. Odnos muslimana i kršćana u gradu je bio 58,4% : 41,6%.

Brojčana prevlast muslimanskog stanovništva dovela je do toga da su pojedina naselja dobila izrazitu fizionomiju muslimanskog grada, što se ogledalo kroz podizanje vjerskih i utilitarnih objekata potrebnih muslimanskom stanovništvu. Takvi objekti su najčešće podizani kao zadužbine – vakufi pojedinaca, koji su bili sasvim različitog društvenog i ekonomskog statusa: počevši od moćnih pripadnika vlasti, koji su, čak, neslužbeno, imali obavezu da, na primjer, gradu u kojem su na dužnosti podare objekat koji mu trenutno najviše nedostaje ili da to učine za grad za koji su na bilo koji način vezani, pa do sitnih vakufa ekonomski nedovoljno jakih pojedinaca, od kojih čak mnogi nisu mogli ni obezbijediti dalje održavanje za određeni objekat i/ili njegove službenike.

Uloga vakufa u razvijanju, čak i samom nastanku muslimanskog grada, pa i svakog drugog naselja, izuzetno je velika i značajna, a u našoj je historiografiji temeljito obrađena.² Tako će i proučavanje vakufa na ovom području potvrditi rezultate tih istraživanja, s tim što se svakako moraju uzeti u obzir okolnosti koje su u njemu postojale.

Gradovi u Požeškom sandžaku su, uglavnom, zatečeni; nije bilo izgradnje novih gradskih naselja na mjestima na kojima ih do tada nije ni bilo, izuzevši pojedina utvrđenja koja su podizana isključivo iz strateških razloga, te se zato nisu ni razvila u znatnije ljudske aglomeracije.

Centar sandžaka bila je Požega. Iako naselje sa prethodnom gradskom tradicijom, sa dolaskom Osmanlija ona počinje da mijenja svoj vanjski izgled i da poprima uobičajene odlike naselja orijentalnog tipa. Kontinuiranim povećavanjem broja muslimanskog stanovništva i izgradnjom određenih objekata vezanih za potrebe tog stanovništva, Požega je prerasla u kasabu. Uz više džamija i mesdžida, tu su izgrađeni i karavan-saraj, hamam, mektebi, vjerovatno i drugi objekti utilitarnog karaktera koji nisu spomenuti u popisima kojima raspoložemo, a koji su se uobičajeno nalazili u svakoj muslimanskoj sredini.

Veliku ulogu u izgradnji ne samo Požege, nego i drugih naselja imali su brojni veći i manji vakufi, zaklade pojedinaca, čijom zaslugom je bio

² Bejtović, A, "Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova", *Narodna uzdanica, kalendar XII/1944* (1943); Handžić A, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću – uloga države i vakufa", *Prilozi za orijentalnu filologiju /POF/ XXV/1975* (1976).

omogućen brži rast i razvoj grada. To su obično bili visoki funkcioneri, najčešće sandžak-bezi, ali je bilo i pisara, krojača, itd.

Najbogatiji vakuf u ovom kraju bio je vakuf Mehmed-paše Jahjapašića, smederevskog sandžak-bega i, kasnije, beglerbega Budima. Kako je njegova uloga u osvajanju Požege bila presudna, jasno je da je on na ovom području mogao posjedovati različita dobra u više nahija. Međutim, prihodi ovih dobara bili su namijenjeni njegovoj zakladi u Beogradu, a ne u samoj Požegi. Godine 1565. taj je vakuf u Požegi posjedovao: 75 dućana, 14 godina kasnije taj se broj popeo na 92. Vakufu je na teritoriji požeške nahije pripadao i veliki čifluk koji se sastojao od više bivših baština, voćnjaka, livada i mlinova.³ Slične izvore prihoda naći ćemo i u drugim nahijama ovog sandžaka.

Za samu Požegu bio je značajniji Gazi Husrev-begov vakuf. Ovaj poznati legator, smederevski i u tri navrata bosanski sandžak-beg, ostavio je koristonosne i korisne objekte i u Požegi, u čijem je osvajanju i sam imao velikog udjela. Ovi su objekti morali biti podignuti do 1541. godine Husrev-begove smrti. Međutim, prvi put se susreću registrirani u katastarskom popisu iz 1565. godine. Sastoje se od jednog karavan-saraja, jednog hamama, 12 dućana i više zemljišta za kuće.⁴ Prihodi su bili namijenjeni Husrev-begovim zadužbinama u Sarajevu. Donedavno se uopće nije znalo za ovu Husrev-begovu zakladu u Požegi, pošto su vakufname za njegove hajrate u Sarajevu završene do 1537. godine, dakle upravo u vrijeme osvajanja Požege. Međutim, vakuf je registriran u katastarskim popisima Požeškog sandžaka iz 1565. i 1579. godine, kao i u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. U ovom zadnjem popisu dat je jedan opći pregled stanja svih Gazi Husrev-begovih zadužbina, detaljno za one koji se nalaze u Bosanskom, a sumarno za zakladu u Požeškom sandžaku.

U šikajet-defteru iz 1683. godine, kojeg je objavio H.G. Majer, donesen je jedan dokument, odnosno žalba stanovnika Požege na loše stanje u kojem se nalaze objekti ovog vakufa, specijalno hamam. Oni traže da se taj objekat koji je njima neophodno potreban što prije opravi.⁵ Međutim, kako je to već bilo vrijeme sunovrata osmanske vlasti u tom području, jer su Osmanlije Požegu privremeno izgubile 1688, a definitivno 1691. godine, pitanje opravke je postalo potpuno irelevantno.

Veći vakuf je bio i onaj Jahja-bega, ili paše, kako se također titulira u popisu, bivšeg sandžak-bega Požeškog sandžaka, za džamiju koju je podigao u Požegi, najvjerovatnije sredinom 16. stoljeća. U defteru iz 1565. godine upisani prihodi i rashodi ove zaklade. Vakuf je posjedovao 25 dućana, čija je godišnja kirija iznosila 4368 akči, jednu kuću pored džamije sa godišnjom

³ Başbakanlık Arşivi /BBA/, Tapu Defteri /TD/ No.672, kopija u Orijentalnom institutu OI No. 10, str. 37

⁴ Isto.

⁵ H.G. Majer, "Das osmanische Registerbuch der Beschwerden von Jahre 1675", Band 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1984, 52a/5.

zakupninom od 720 akči, zemljište za dućane, neizgrađeno, otprilike za 8 objekata, 2 parcele za kuće i gotov novac u iznosu od 32.000 akči. Posebno je naglašeno da se taj novac daje u promet na dobit u samoj Požegi, pa se i od toga dobivalo 3200 akči godišnje. Rashodi vakufa iznosili su 5400 akči, za službu imama i hatiba dnevno 6, godišnje 2160 akči, za službu mujezina 3 akče dnevno, isti iznos za službu čistača, te još dvije akče dnevno za službu džabije. Za nabavku prostirke i uljanih svijeća izdvajana je dnevno 1 akča.⁶ Radi uporedbe treba istaći da je plata vojnika (mustahfiza, azapa, i sl) iznosila prosječno 1500 akči godišnje.

Uz Jahja-begovu džamiju je Mustafa-paša, također bivši sandžak-beg Požege, podigao česmu za čije je uzdržavanje i popravljanje uvakufio zemljište na kojem je bila nastanjena jedna skupina ili džemat katolika.⁷ Ovdje se vjerovatno radi o Filibeli Mustafa-paši, koji je bio požeški sandžak-beg oko 1563. godine, mada bi se podatak mogao odnositi i na Lala Mustafa-pašu Sokolovića.

Godine 1565. zabilježena su još dva legatora: Ferhad-beg Vuković-Desisalić i Ulama-paša. Ferhad-beg, sandžak-beg Pakračkog sandžaka, podigao je u Požegi mekteb i za njegovo funkcioniranje uvakufio jednu livadu u blizini Ulama-pašine zavije. Ulama-paša, također sandžak-beg Požege, podigao je ovu tekiju za požeške dervise oko 1550. godine.⁸ Uloga koju su derviši imali u podizanju novih gradova, te pretvaranju već zatečenih u gradove s islamskom fizionomijom, bila je vrlo velika. Stoga je podizanje zavija bilo prijeka potreba. Zavija se razvijala, pa se već u popisu iz 1579. godine javlja kao vlasnik većih parcela zemljišta. Sudeći po različitim pridjevcima (dede, baba, i sl.) uz imena derviša, oni su pripadali različitim derviškim redovima. Međutim, tekija je vjerovatno bila zajednička za više redova.

Pisar Muslihuddin podigao je prije 1565. godine mesdžid i mekteb u Požegi i za njihovo održavanje uvakufio gotov novac i jedan vrt. Jedan mesdžid podigao je i izvjesni hadži Džafer, koji je u iste svrhe uvakufio gotov novac u iznosu od 10.000 akči, 6 dućana i vrt od 7 dunuma pokraj rijeke Orljave. Hadži Džafer je 1579. godine upisan i kao imam u mesdžidu istoimene mahale, pa je moguće da je on ličnost koja je taj mesdžid i podigla. Iste godine je ubilježen i vakuf mesdžida pisara Mustafe, koji je imao 8000 akči gotovog novaca (iznos je upisan sijakatom), te jedan vrt u mahali Alije Balijinog.⁹ Vakuf hadži Ahmeda, sina Mahmudovog, upisan je samo u defteru iz 1579. godine.¹⁰ Osim činjenice da se nalazio u samoj Požegi, te da je

⁶ BBA TD No. 351.

⁷ BBA TD No.672 – OI 10/37.

⁸ BBA TD No. 351.

⁹ Isto, str.

¹⁰ BBA TD No. 672 – OI 10/37.

posjedovao dućane i gotov novac, o njemu nema nikakvih drugih podataka, tako da se ne zna čemu je bio namijenjen.

Osim spomenutih objekata podignuti su još neki, za čije održavanje nisu registrirani vakufi. To su 2 carske džamije i više mesdžida oko kojih su se formirali kvartovi nastanjeni muslimanskim stanovništvom.

Obje carske džamije u Požegi bile su uspostavljene od već postojećih sakralnih objekata kršćanske provenijencije, prva konkretno od crkve Svetog duha. Za nju Evlija Čelebi kaže: "Najuređenija od /požeških/ džamija je Šerklot-džamija. Ranije je to bio veliki manastir, a poslije osvojenja je postala divna džamija koja je poznata na cijeloj ovoj krajini."¹¹ Kad se zna da je 1579. godine u Požegi popisano blizu 500 muslimanskih kuća, s tim da kuće funkcionera i uglednika uopće nisu ulazile u popis, i svega 53 kršćanske kuće, razlog ovim promjenama je sasvim jasan. Obje carske džamije samo su nominalno podignute u ime vladajućeg sultana, Sulejmana Zakonodavca, ali su izdržavane iz državne, a ne sultanske blagajne. Objekti ove vrste, bilo novopodignuti, bilo preuređeni od nekog već odranije postojećeg objekta, nisu ni imali vakufe i spominju se samo kao sakralni objekti. Za svoju službu njihovi su službenici dobijali timare. U ovim su džamijama registrirani slijedeći službenici: imam, hatib, mujezin, devrihan, muarrif, sallahan, čirakčija i kajjim. Oni su ubrajani među uglednije stanovnike svojih kvartova, pa su prilikom popisa uvijek navođeni na vrhu. Imami su, na primjer, osim svoje osnovne uloge, bili i predstavnici mahala, pa su tako vršili i neke druge društvene funkcije.

Mesdžide u Požegi podigli su još i krojač Hasan, Bali aga, Kejvan vojvoda i Alija, sin Balijev, prije 1565. godine, te Hadži-aga prije 1579. godine. O ovim dobrotvorima u popisima ne nalazimo nikakvih vijesti, te se, bez drugih izvora, o njima mogu iznijeti samo pretpostavke. S obzirom na to da uz njihove građevine nisu registrirani vakufi, vjerovatno se radilo o pobožnim, ali ekonomski nedovoljno jakim pojedincima. Jedna klauzula u vakufnami Sinan-bega /Boljanića/, sina Bajram-aginog, iz 1582. godine, za njegove zadužbine u Čajniču i drugdje, govori o mogućoj sudbini takvih objekata. "U tvrđavi Jajce podigao je janičar Mustafa jedan mesdžid i poklonio ga spomenutom vakifu /tj. Sinan-begu/. U tom časnom mesdžidu koji je uvakufljen za ljude koji obavljaju molitvu, neka imam bude jedan moralno čestiti čovjek, u službi revnosta i koji poznaje imamske dužnosti. *Za obavljanje imamske službe neka mu se daju dnevno dvije akče.* Spomenuti imam neka svaki dan poslije večernje molitve prouči suru Ihlas i kada završi neka sa prisutnima prouči suru Fatiha, a nagradu od Boga za to neka pokloni za časnu dušu spomenutog vakifa. *Za taj posao neka se daje imamu dnevno jedna akča.*

¹¹ Evlija Čelebi, *Putopis*. Odlomci o jugoslavenskim zemljama. prijevod, uvod i komentari: Hazim Šabanović, Sarajevo 1979, str. 239.

Neka u spomenutoj džamiji bude mujezin osoba rječita, koja poznaje uslove mujezinske službe i propisano vrijeme molitava. *Kada vrši mujezinsku dužnost, neka za platu dobiva dnevno jednu akču.*¹² Janičar Mustafa je zadužbinu poklonio Sinan-begu, pošto je ovaj mogao obezbijediti održavanje objekta, kao i plaće njegovim službenicima, što on sam vjerovatno nije mogao da uradi.

Osim ovih primjera, u Požegi postoji još jedan koji predstavlja najraniju ilustraciju ličnog angažiranja u razvoju grada. U popisu iz 1545. godine spominje se most koji je na rijeci Orljavi podigao Kurd-vojvoda. Susreće se pod istim imenom i 1579. godine, pa je vjerovatno bio solidno građen.¹³

Danas u Požegi, kao ni u cijeloj Slavoniji, izuzevši jedan primjer u Đakovu,¹⁴ nema ni traga od objekata materijalne kulture osmanskog perioda.

Požega je kao centar sandžaka bila mjesto gdje su aktivnosti podizanja objekata u dobrotvorne svrhe bile i najizraženije. Međutim, i u ostalim kasabama i varošima Požeškog sandžaka postojali su mnogobrojni vakufi i njihovi objekti različite namjene. Osim kasaba i varoši, mnoga sela, pa čak i mezre – opustjela selišta, razvijali su se zahvaljujući ovom vidu ličnog angažiranja pojedinaca za korist šire društvene zajednice. Ta se djelatnost nastavila i u 17. stoljeću, sve do kraja osamdesetih godina tog stoljeća, kada su započeli sukobi koji su okončani Karlovačkim mirom i gubitkom Slavonije za Osmansku carevinu.

Tako se za selo Bankovce, koje je u defteru iz 1579. godine upisano kao napušteno, dakle bez stanovnika, navodi da su se u njegovim granicama nalazile parcele Harčin, Sujnak, Okrugl(j)ak, Papratćak i Koritćak, koje su "... u starom defteru upisane kao vakuf i kao takve se koriste, pa se tako nose i u novi defter." Prihod je u gotovom novcu iznosio 40 akči,¹⁵ ali nemamo podatke kojem je vakufu pripadao.

U varoši Kaptol ubilježen je džemat "časne džamije uzvišenog padišaha, utočišta svijeta", sa imamom i hatibom, dvojicom mujezina i poslužiteljem džamije. Ovo je također jedna od džamija podignutih nominalno na ime vladajućeg sultana, a zapravo izdržavanih iz državne, a ne sultanske blagajne.

U selu Vidovci, koje je također pripadalo nahiji Požega, među stanovnicima su ubilježeni Memi-dede kao imam, Husejn-hodža (učitelj), te hadži Hasan kao poslužitelj džamije. Selo je imalo 17 muslimanskih domaćinstava, od kojih su većina bili vojnici, pa se može pretpostaviti da se radilo o manjoj džamiji koja je eventualno služila i potrebama stanovnika

¹² *Vakufname iz Bosne i Hercegovine – XV i XVI stoljeće*, Sarajevo 1985, "Vakufnama Sinan-bega Boljanića", prijevod i komentar Salih Trako, str. 206.

¹³ BBA TD No. 243 OI 1/ ? i TD 351, ? / most Kurd-vojvode.

¹⁴ Bivša župna crkva Svih Svetih u Đakovu, koja je izvorno bila džamija, danas je pretvorena u muzejski prostor, gdje su na jednom objektu sačuvani elementi i džamije i crkve.

¹⁵ OI 10/18.

okolnih sela. O graditelju džamije, kao ni o sredstvima za njeno izdržavanje, nema podataka.

Isti je slučaj i sa džamijom ili prije mesdžidom u selu Doljanci u požeškoj nahiji, čiji trag nalazimo u podatku da su na vrhu popisa stanovnika ovog sela navedeni Ibrahim, sin Kasima, kao imam, i Džafer, mujezin.

Status ovog tipa seoskih džamija, odnosno mesdžida, nije jasno preciziran u ovim izvorima; najvjerojatnije je da su objekat podizali stanovnici dotičnog naselja za vlastite potrebe, održavali ga i brinuli se o njemu, bez postojanja bilo kakve zadužbine. Službenici ovakvog objekta, a to je najčešće bio samo imam, samo ponegdje i mujezin, mogli su administrativnim putem biti registrirani kao vjerski službenici, te biti plaćani iz državne blagajne, ili su bili plaćani od strane stanovnika naselja.

U varoši Kutjevo upisani su u muslimanskom džematu hatib i imam, kao jedno lice, te dva mujezina. Podataka o objektu ili vakufu nema, pa se najvjerojatnije radi o mesdžidu koji je služio potrebama vojne posade. Naime, većina stanovnika upisanih u ovom džematu su vojnici (reis, azap, konjanik,...).¹⁶

U selu Bukovalica, koje pripada nahiji Kutjevo, ubilježen je kao stanovnik Ali-hadže, imam. Činjenica je da su stanovnici sela većinom konjanici (farisi), dakle vojnici, ali broj kuća iznosi svega 9, tako da možemo pretpostaviti da je spomenuti bio imam za više sela, dok o objektu ili vakufu nemamo nikakvog podatka.¹⁷

U selu Trgovište u nahiji Orljavska među stanovnicima su ubilježeni hatib i dva mujezina.¹⁸ S obzirom da je riječ o većem selu, u kojem se održavao i sedmični i godišnji pazar, može se pretpostaviti da je tu postojala džamija, ili vjerojatnije mesdžid, ali podataka o tome u izvorima nema.

Današnji Slavonski Brod u dokumentima se naziva Brod, a u 16. i 17. vijeku je bio kasaba sa više muslimanskih i jednom kršćanskom mahalom u kojoj se održavao sedmični pazar. Brod je bio centar nahije, te centar kadiluka. Godine 1579. ubilježena su tri muslimanska vjerska objekta – časna džamija i dva mesdžida. Časna džamija vjerojatno pripada kategoriji tzv. sultanskih džamija, a te godine je imala hatiba i imama, kao i jednog mujezina.¹⁹ Evlija Čelebi, opisujući Brod nakon skoro stotinu godina, navodi da se “... u tvrđavi nalazila i jedna Sulejman-hanova džamija, koja je ranije bila crkva.” Nema sumnje da je to spomenuta časna džamija iz prethodnog stoljeća.²⁰

Mesdžide su podigli Tuzdžu (trgovac ili proizvođač soli) Bali, koji je iste godine ubilježen kao stanovnik mahale mesdžida Tuzdžu Balija. Mesdžid je

¹⁶ BBA TD No. 672 – OI 10/44.

¹⁷ Isto, OI 10/46.

¹⁸ Isto, OI 10/53.

¹⁹ Isto, OI 10/60,61.

²⁰ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 241.

imao imama i mujezina, dok je mesdžid kojeg je podigao Mehmed Čelebija i oko kojeg se također formirala mahala imao samo imama, što znači da su sredstva bila obezbijedena samo za njega.²¹ Defter nam ne daje nikakve druge podatke o eventualnom vakufu.

U kasabi Dubočac navedene su samo dvije mahale: mahala muslimana sa 138 kuća i mahala kršćana sa 13 kuća, te 16 kuća nomada. Mahala muslimana formirana je oko časne džamije. U njoj su kao stanovnici upisani najprije hatib i dva mujezina, zatim malo niže ponovo, druga lica, hatib i dva mujezina. Nešto dalje je upisan još jedan mujezin.²²

Na kraju popisa nahije Brod nalazimo upisane vakufe Sulejman-kapetana, koji se na više mjesta u defteru spominje kao kapetan rijeke Drave. U samoj kasabi Dubočac on je zavještao 25 dućana, pet žrvnjeva mlinova, te stupu sa 2 žrvnja, kao i različite vrste zemljišta (vinograd, livadu, dio čifluka, itd.). "Spomenuti dućan, mlin i ostalo, spomenuti /kapetan/ je uvakufio za džamiju u spomenutoj kasabi, to je uvakufljeno i koristi se kao vakuf, pa je u novi carski defter upisano na prethodni način." Na osnovu ove bilješke možemo pretpostaviti da je Sulejman-kapetan najvjerojatnije i podigao džamiju u Dubočcu.

Pored ovoga, ovdje je upisano još jedno uvakufljeno dobro: čifluk na ime umrlog Mehmed-paše /Jahjapašića/. Kako je i u prethodnom defteru navedeno da se radi o vakufu, tako je zavedeno i u novom defteru.²³ S obzirom na to da su sva dobra koja je Mehmed-paša posjedovao u Požeškom sandžaku bila namijenjena održavanju njegovih zadužbina u Beogradu, to su najvjerojatnije i prihodi ovoga čifluka bili namijenjeni u iste svrhe.

U kasabi Đakovo, centru istoimene nahije, koja je potpadala pod jurisdikciju kadiluka Gorjan, nailazimo na nekoliko vjerskih objekata tek u opširnom popisu iz 1565. godine: u džematu posade tvrđave Đakovo upisana je "časna tvrđavska džamija", što bi moglo značiti da se ne radi o sasvim malom objektu uobičajenom za tvrđavske posade. S obzirom na položaj Đakova, i đakovačka tvrđava je bila prostranija od objekata te vrste. Prema najnovijim arhivskim istraživanjima, kao i istraživanjima na terenu, pretpostavlja se da je ta džamija adaptirana srednjovjekovna đakovačka katedrala.²⁴ Dalje je ove godine upisan i mesdžid ceribaše Mehmed-bega, te mesdžid Benlu-age. U mahali mesdžida ceribaše Mehmed-bega na prvom mjestu kao njen stanovnik ubilježen je sam ceribaša Mehmed-beg.²⁵ U popisu iz 1579. godine ubilježeni su mesdžid Benlu-age, koji je imao imama i mujezina, zatim Čaršijski mesdžid, koji je imao imama i dvojicu mujezina, mesdžid umrlog Muslihuddin-hodže, sa imamom i mujezinom, Derviš-agin

²¹ BBA TD No. 672 – OI 10/60.

²² Isto, OI 10/62,63.

²³ Isto, OI 10/66.

²⁴ Tone Papić – Božica Valenčić, *Župna crkva Svih Svetih u Đakovu*, Zagreb 1990, str. 41.

²⁵ TD No. 351.

mesdžid, koji je imao imama, mujezina i kajjima (poslužitelja), i mesdžid Sari-age, opet sa imamom i mujezinom.²⁶ Pošto nam defter ne pruža neke druge podatke, možemo samo pretpostaviti da su možda, s obzirom na broj službenika, Čaršijski i Derviš-agin mesdžid bili veći objekti. U mahali Čaršijskog mesdžida ubilježen je kao stanovnik Memi, *karbansarayi*, što znači da je u Đakovu postojao i karavan-saraj, najvjerojatnije podignut u sastavu neke zaklade. Ovo nas dovodi do pitanja vakifa đakovačkih džamija, odnosno mesdžida. Evlija Čelebi navodi da je Đakovo osvojio Arnaut Memi-paša, čijoj porodici je ono dodijeljeno kao odžakluk - nasljedno dobro.²⁷ Poznato je da su Memibegovići cijelo vrijeme osmanske vladavine na ovim prostorima bili vezani za Đakovo. Nakon pada Đakova 1697. godine, popisivač nove vlasti zabilježio je i tri džamije: Hasan-pašina džamija, pretvorena u crkvu, ruševna džamija Kaston (?) paše, te Ibrahim-pašina džamija. Međutim, na osnovu postojećih podataka, prve dvije džamije se ne mogu identificirati, Za Ibrahim-pašinu džamiju može se reći da se odnosi na Ibrahim-pašu Memibegovića. On je najvjerojatnije ovu džamiju samo obnovio ili možda i proširio, jer se po mjestu gdje se nalazila može dovesti u vezi sa mesdžidom ceribaše Mehmed-bega, najvjerojatnije sina Arnaut Memi-paše. Mislimo da se na ovaj objekat odnosi i naziv Čaršijski mesdžid, kao i naziv iz 17. stoljeća – Hadži-pašina džamija. Sudbina ove džamije je izuzetno zanimljiva: nakon odlaska Osmanlija ona je pretvorena u crkvu sv. Đurđa, odnosno nešto kasnije u župnu crkvu Svih Svetih. Tom prilikom nije ništa rušeno, izuzevši minaret, nego je čak i kupola džamije samo prekrivena običnim krovom na četiri vode. Vremenom su vršene određene dogradnje: portal, toranj, i sl, tako da je džamija dobila fizionomiju crkve. U povodu 750-te obljetnice Đakova ovaj objekat je rekonstruisan tako da su ponovo vidljive sve karakteristike džamije, a sačuvane su i dogradnje: to je danas najcjelovitije sačuvana osmanlijska građevina u Slavoniji, a zapravo je i jedina, jer su do danas sačuvani tek poneki i minimalni ostaci osmanske arhitekture.²⁸ U čitavoj Hrvatskoj iz osmanskog perioda sačuvane su, naravno u izmijenjenom obliku samo još dvije džamije: u Drnišu i Klisu.

Godine 1579. još jedan posjed umrlog Mehmed-paše /Jahjapašića/, ovaj put u nahiji Gorjan, ubilježen je u sastavu njegovog vakufa, što znači da je u sastavu tog vakufa bio od same uspostave osmanske vlasti na ovom području. Radi se o čifluku koji se sastoji od 6 parcela vinograda, mlina “u blizini varoši Nivna”, kojeg koriste dva kršćanina, te dvije livade. Ovaj posjed donosio je prihod od 150 akči, a plaćan je odsjekom.²⁹

U varoši Podgorač, također u nahiji Gorjan, zabilježeni su kao stanovnici varoši jedan “džemat muslimana spomenute varoši” i “kršćani spomenute

²⁶ BBA TD 672 – OI 10/83,84.

²⁷ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 163., prim. 2.

²⁸ Papić, T. – B. Valenčić, nav. djelo.

²⁹ BBA TD No. 672, OI 10/101.

varoši”, te još “džemat mustahfiza spomenute tvrđave”.³⁰ U džematu muslimana na prvom mjestu su navedeni hatib i dvojica mujezina, što govori o postojanju vjerskog objekta; međutim, interesantno je da takvih službenika nema u džematu mustahfiza. Vjerovatno su svi koristili isti objekat za svoje potrebe, iako je uobičajeno da svaka tvrđavska posada ima svog imama i najčešće neki manji objekat kao mesdžid. To su u prvim popisima bili i jedini vjerski objekti na koje se nailazilo.

U nekoliko nahija uopće nema muslimanskog stanovništva, ali se neki pojavljuju kao vlasnici ili korisnici zemljišta: livadu koja je upisana na hatiba Mevlana Hajrudina, sa 140 akči prihoda od desetine i resmova, a koja se nalazi pored napuštenog sela Bradaševci, koristi kršćanska raja sela Dubovik, nahija Nivna. Livada može biti i dio timara kojeg jedan hatib uživa za vršenje svoje službe u nekoj od carskih džamija.³¹

Kasaba Osijek bila je središte istoimene nahije i kadiluka. To je u to doba bilo veliko naselje, veće čak i od središta sandžaka, Požege, što je i razumljivo kada se ima u vidu geografski položaj Osijeka. U popisu iz 1579. godine pokazana je u svom najrazvijenijem vidu: u šest mahala upisano je 320 kuća muslimana, te u varoši 26 kuća kršćana. U mahali časne carske džamije upisani su kao njeni stanovnici hatib džamije, zatim imam, dvojica mujezina, te poslužitelj džamije. Sudeći po tome, džamija je morala biti veći objekat, a kako je svakako morala biti prva džamija u naselju, najvjerovatnije se nalazila u samoj tvrđavi. Osječka tvrđava je inače bila prostorno veća u odnosu na uobičajene tvrđavske prostore. Evlija Čelebi navodi da je to sultan-Sulejmanova džamija koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva. “Ona nije tako lijepa, a zbog pomanjkanja posjetilaca postala je pusta i usamljena.”³²

U mahali mesdžida Kapetan-bega nisu uopće navedeni službenici mesdžida. To može značiti ili da oni stanuju u nekoj drugoj mahali ili je sam mesdžid izvan funkcije, ali se mahala, po navici, naziva po spomenutom mesdžidu. U mahali Sarač-age upisan je samo imam, ali iz naziva mahale nije jasno da li je Sarač-aga podigao neki objekat ili se mahala samo naziva po njemu.

U mahali časne džamije umrlog Kasim-paše navedeni su imam i dva mujezina, te dalje još jedan mujezin. Spomenuti Kasim-paša zapravo je Kasim-beg Pečujski, koji je najprije imenovan povjerenikom za obnovu i izgradnju Osijeka, koji je strahovito uništen nakon povratka osmanske vojske sa Mohača, a zatim prvim sandžak-begom Osječkog sandžaka. Ovaj sandžak nije postojao dugo, jer već 1565. godine Osijek nalazimo u sastavu Požeškog sandžaka. Kasim-paša je kasnije bio beglerbeg Budima, Temišvara, a zatim ponovo Budima. Džamiju koju je Kasim-paša podigao u Osijeku 1558/9.

³⁰ Isto, OI 10/102.

³¹ Isto, OI 10/133,134,135.

³² Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 367.

godine Evlija Čelebi opisuje kao umjetnički vrlo lijepu građevinu sa lijepim visokim minaretom i kupolom "pokrivenom čistim plavim olovom". Evlija tvrdi da je Kasim-paša, osim džamije, ovdje podigao još i medresu, mekteb, sebilj. On izričito spominje i "vakuf, koji početkom svake godine daje svoj siromašnoj dječici odjeću, obuću i druge poklone".³³ U katastarskom popisu iz 1579. godine njegov vakuf se spominje samo u jednoj bilješci: "Vrtna parcela na ime umrlog Kasim-paše, pripada vakufu. Koristi je mutevelija spomenutog vakufa".³⁴

Kasim-paša je i ukopan u Osijeku, u turbetu pod kupolom u dvorištu svoje džamije.

U mahali muslimana izvan osječke tvrđave upisani su na prvom mjestu imam i mujezin, ali nemamo nikakvog podatka o nekom vjerskom objektu. Evlija Čelebi navodi da u Osijeku ima 66 džamija i 40 mahalskih mesdžida, što je višestruko uvećana stvarna brojka. Njegovi su podaci, istina, mlađi za čitavo jedno stoljeće, ali je sigurno da je najveći broj vakufa, pogotovo u Slavoniji, uspostavljen u 16. stoljeću kada je i podignut najveći broj objekata iz tih vakufa. Činjenica da su u spomenutoj mahali navedeni imam i mujezin, kao i da je mahala prilično velika (66 domaćinstava), govori u prilog činjenici da je tu trebalo da postoji bar mesdžid, ako ne i džamija, ali konkretan podatak o njima u defteru ne nalazimo. Moguće je da je postojalo nešto više mahalskih mesdžida u odnosu na broj naveden u popisima, u mahalama sa velikim brojem domaćinstava, kao što je npr. prethodna, kao i mahala Mustafa-pašine džamije, sa 112 domaćinstava, ali su to onda vjerovatno bili građevinski potpuno zanemarljivi objekti koji najvjerovatnije nisu imali svoj vakuf, odnosno osigurano održavanje objekta i službenika.

U mahali časne Mustafa-pašine džamije navedeni su kao stanovnici najprije imam i hatib, mujezin i poslužitelj džamije.³⁵ Za ovu džamiju E. Čelebi navodi da je "pokrivena ćeremitom, a kako se nalazi u čaršiji i bazaru na vrlo prometnom mjestu, ima i mnogo posjetilaca."³⁶ Kako on donosi i tarih sa vrata džamije, vidi se da je džamiju godine 1563. dao podići Filibeli Mustafa-paša, koji je tih godina bio požeški sanžak-beg. Za Mustafa-pašu E. Čelebi tvrdi da je u Osijeku podigao još i medresu i mekteb, te jednu utvrđenu tabiju kod jugoistočne kapije tvrđave, ali ni o tome u defteru ne nalazimo ništa. Ovaj požeški sandžak-beg je očito bio svojim vakufom vezan više za Osijek nego za sam centar sandžaka.

Uz sve ovo, E. Čelebi spominje još i panadur, mjesto gdje se jedanput godišnje održava vašar. On ga opisuje kao građevinu sa putevima uz koje se niže hiljadu dućana. Tu se četrdeset dana i noći izlaže raznovrsna roba sa svih strana svijeta. To je zadužbina Ibrahim-paše Novošeherlije, rodom iz Bosne,

³³ Isto, str. 369.

³⁴ BBA TD No. 672, OI 10/134.

³⁵ Isto, OI 10/134.

³⁶ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 368.

koji je poznat kao osvajač Kanjiže, te po tome što je tri puta bio veliki vezir. Osijek je inače po svom položaju bio najpogodnije mjesto u cijelom Požeškom sandžaku za organizaciju panađura – vašara tih razmjera.

U jednom od sela koja pripadaju nahiji Osijek, a čije se ime može čitati na više načina: Gatin, Nemetin i sl., postojala je džamija sa imamom i poslužiteljem džamije.³⁷ Selo je imalo 18 muslimanskih kuća, pa je džamija svakako služila i stanovnicima okolnih sela. O vakifu ili vakufu opet ne nalazimo podataka. U još jednom selu, Trnova, drugo ime Trnovci, sa 27 muslimanskih domaćinstava, upisan je imam kao stanovnik sela.³⁸ S obzirom na to da nemamo drugih podataka, ne možemo reći ništa o tome da li je tu postojao neki objekat ili je možda imam vršio svoju dužnost u nekoj od postojećih kuća.

Interesantno je, pak, da u kasabi Erdud u istoimenoj nahiji postoji ubilježena mahala muslimana sa 56 domaćinstava,³⁹ ali se nigdje ne navode službenici nekog vjerskog objekta. Takav je objekat svakako morao postojati, jer jedno naselje ne bi nikako moglo dobiti status kasabe bez postojanja bar jedne džamije u kojoj se klanja džuma. Imam i ostali službenici ovdje su vjerovatno navedeni sa vlastitim imenom i imenom oca, jer su tako navedeni i svi ostali stanovnici izuzevši pripadnike vojske.

U kasabi Dalj, drugoj kasabi u ovoj nahiji, koja ima ubilježenih 107 muslimanskih kuća, dosta neuobičajeno najprije su upisani pripadnici vojske (dva zaima, spahije, janičari, itd), zatim nakon njih hatib, iza njega imam, hodža – hadže, dvojica mujezina i poslužitelj, a tek onda ostali stanovnici, zanatlije i drugi. Naziv “dede” uz vlastito ime ima 6 domaćina, što znači da je tu možda, osim džamije, postojala i tekija. U kasabi je postojao i hamam i karavan-saraj,⁴⁰ ali u samom popisu ne nalazimo bilo kakvih podataka o graditelju ili graditeljima.

U vrijeme kad je Evlija Čelebi prošao ovim područjem, Dalj je bio palanka. Čelebi navodi da se unutar tvrđave nalazila jedna džamija, jedan mesdžid, jedan hamam, jedan han, oko 50 dućana. Procijenio je da tu postoji oko 80 kuća i oko pedeset članova gradske posade sa dizdarom na čelu⁴¹ Prema ovim podacima, Dalj se u periodu od stotinjak godina donekle i razvio.

U ovoj nahiji je na mezri Mihalinci kod sela Balinci, drugo ime Balfalo, upisana livada na ime umrlog Mustafa-paše, koja ima status vakufskog dobra i godišnje donosi 50 akči.

³⁷ BBA TD No. 672, OI 10/138.

³⁸ Isto, OI 10/140.

³⁹ Isto, OI 10/157.

⁴⁰ Isto, OI 10/161.

⁴¹ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 527.

Na osnovu formulacije teksta, te položaja nahije u odnosu na Osijek, može se s dosta vjerovatnoće pretpostaviti da se radi o vakufu Filibeli Mustafa-paše, koji se i odnosi na Osijek.⁴²

U kasabi Orahovica (10/168 i 11/153) u mahali časne džamije upisani su jedno lice kao hatib i imam, zatim mujezin i poslužitelj džamije. Sudeći po nazivu, džamija je vjerovatno sultanska, pa bi njeni službenici trebalo da uživaju prihode određenih timara za svoju službu. U sumarnom defteru za ovaj sandžak iz 1569. godine navedeno je vrlo malo takvih korisnika. Međutim, oni su mogli imati timare i u drugim sandžacima, što je najvjerovatnije i ovdje slučaj. U ovoj mahali je među stanovnicima upisan jedan poslužitelj hamama i jedan maser, što znači da je u Orahovici postojao barem jedan hamam. Ovakvi objekti su najčešće bili dijelovi zaklada koji su donosili stalne prihode dotičnoj zakladi, ali zasad još ne možemo znati o kojoj se konkretno zakladi ovdje radi.

Osim ove, ovdje su upisane još četiri relativno velike muslimanske mahale, ali se samo u jednoj od njih izričito navodi imam kao stanovnik mahale. Čak se ni u nazivima mahala ne spominje objekat oko kojeg se mahala obično formira (mahala Hasana farisa, mahala Hurem-baše, mahala Hudaverdija,...). Indikativno je da su domaćini kuća u najvećem postotku vojnici.⁴³

U ovoj nahiji u selu Donja Pištana također je upisan imam kao stanovnik sela. Selo je dosta malo (18 kuća), ali kako su ostala sela najvećim dijelom kršćanska, vjerovatno je postojala potreba da on vrši svoju službu kako za stanovnike ovog, tako i nekoliko drugih manjih muslimanskih sela.⁴⁴

Na kraju popisa nahije Orahovica upisan je veliki čifluk zaima Behrama, koji je "... u starom defteru bio upisan na njega, ali kako ga je on za Božije zadovoljstvo uvakufio,... u novom carskom defteru upisan je kao vakuf." Čifluk se sastoji od niza parcela, livada, voćnjaka, mlina, koji su naprosto rasuti po cijeloj teritoriji nahije.⁴⁵ Među stanovnicima Orahovice spominju se dva Behrama, jedan konjanik i jedan zapovjednik ode, ali se tu ni u jednom slučaju ne radi o zaimu. Oni nisu ni upisivani u popise ove vrste, nego podatke o njima treba tražiti u sumarnom defteru.

U kasabi Valpovo, centru istoimene nahije, svakako je postojala džamija kako zbog karaktera naselja, tako i zbog toga što su na samom početku popisa stanovnika kasabe uvedeni hatib i mujezin. Džamija je bila vjerovatno uspostavljena od nekog već postojećeg objekta i spadala u kategoriju tzv. carskih (državnih džamija), pošto se uopće ne spominje njen graditelj. U Valpovu su 1579. uvedene još dvije muslimanske mahale, mahala mesdžida Sulejman-age, u kojoj je na prvom mjestu upisan imam, te mahala mesdžida

⁴² BBA TD No.672, OI 10/167.

⁴³ Isto, OI 10/168.

⁴⁴ Isto, OI 10/178-9.

⁴⁵ Isto, OI 10/182.

Mustafe Ćehaje, sa upisanim imamom i mujezinom. O graditeljima mesdžida nemamo nikakvih drugih podataka.⁴⁶

Evlija Čelebi spominje Valpovo, ali ne daje mnogo detalja o njemu. Za džamiju kaže da je to Sulejman-hanova džamija, koja se nalazi u utvrdi gdje se još nalaze "... kuće dizdara, njegovog Ćehaje, imama, mujezina, vratara, zatim vojna glazba, žitni magacin i skladište municije." U varoši ispod utvrde se nalaze tri mahale sa dvije stotine kuća, pet muslimanskih bogomolja, medresa, mekteb, tekija, hamam, dva hana, dvadeset dućana, itd. Na osnovu svega ovog možemo zaključiti da je većina ovih objekata podignuta nakon 1579. godine, te da se tada i Valpovo razvilo u veće naselje.⁴⁷

Kod sela Tivanovci u istoj nahiji ponovo je upisan veliki čifluk koji je bio vlasništvo zaima Behrama." Spomenute vodenice na čifluku i sve parcele i plodonošno drveće i sve ono što ide uz to i što mu pripada bilo je u starom defteru upisano na zaima Behrama. Međutim, pošto je on to, tražeći Božje zadovoljstvo, uvakufio, ... on je /čifluk/ u novom carskom katastru upisan kao vakuf."⁴⁸

U džematu muslimana u Svetom Miklošu, centru istoimene nahije, koji se sastoji od 152 kuće, upisani su Hizr-hadže, kao imam i hatib, i mujezin Jakub. Džemat se sastoji od domaćina vojnika, zatim dosta konvertita (sinova Abdullaha), te došljaka iz Bosne. Nema podatka o bilo kakvom objektu ili vakufu, izuzevši jedne zabilješke o "Hassa-parceli, za koju je zaim Behram platio porez na tapiju državi i koju je, za Božje zadovoljstvo, odredio za to da bi na njoj siromasi muslimani u samom Svetom Miklošu sagradili kuće u kojima će stanovati"⁴⁹.

U varoši Voćin godine 1579. upisano je svega 9 kuća, 7 kršćanskih i 2 muslimanske. Oko varoši upisano je dosta čifluka koje koriste muslimani.⁵⁰ Međutim, Evlija Čelebi euforično opisuje voćinsku tvrđavu kao izuzetno utvrđenje, navodeći da u njoj postoji više muslimanskih i 3 kršćanske mahale, te da u varoši ima više mahala (broj nije naveden), muslimanskih bogomolja, džamija, mahalskih mesdžida, medresa, osnovnih škola, derviških tekija, hamama, trgovačkih hanova, esnafskih čaršija i bazara, ali nema bezistana. Ovo je dosta zbunjujući opis, jer je sasvim nevjerovatno da bi Voćin, koji nije predstavljao osobito važno strateško područje, mogao doživjeti takav razvitak u samo stotinjak godina.⁵¹

Centar nahije i kadiluka Slatinić jeste Slatina, današnja Podravska Slatina. S obzirom na to da se radi o pograničnom području, najveća je pažnja posvećena vojnom uređenju, pa je i logično što su stanovnici Slatine popisani

⁴⁶ Isto, OI 10/186.

⁴⁷ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 491.

⁴⁸ BBA TD No. 672, OI 10/196.

⁴⁹ Isto, 10/206.

⁵⁰ Isto, 10/209.

⁵¹ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 526.

po rodovima kojima pripadaju. Tako su upisani džemat mustahfiza, džemat azapa, džemat martolosa i džemat raje, koji je imao 12 kuća muslimana i 5 kuća kršćana. U džematu mustahfiza su, nakon dizdara, upisani imam i hatib, mujezin, poslužitelj džamije, te još jedan stanovnik za kojeg se navodi da je "imam Balijevog mesdžida". To navodi na pomisao da je u Slatini postojala carska džamija, te najmanje još jedan mahalski mesdžid, što je čak i malo s obzirom na broj domaćinstava.⁵²

U kasabi Moslavina, posljednjem naselju sa muslimanskim stanovništvom u ovom popisu, ubilježeni su imam i hatib Mensur, mujezin, te poslužitelj džamije.⁵³ Jedan hatib Mensur upisan je kao uživatelj dosta velikih prihoda, sa livade na mezri Lučica, kod sela Zanoš, koje pripada Valpovu.⁵⁴ Što se tiče samog objekta, s obzirom na to da su većina stanovnika vojnici, kao i to da je ovo također pogranično područje, vjerovatno se i ovdje radi o "carskoj džamiji", koja je možda adaptirana iz nekog već postojećeg objekta. Stotinjak godina kasnije E. Čelebi u Moslavini spominje također samo jednu džamiju.

On i u Virovitici spominje jednu malu džamiju u unutrašnjosti tvrđave. Virovitica administrativno nije bila u Požeškom sandžaku, ali su neka područja iz ovog sandžaka pripadala virovitičkom kadiluku.

Ovi pogranični krajevi nisu ni inače bili pogodni za naseljavanje stanovništva, izuzev vojske i vlaškog stanovništva, koje su vlasti ciljano naseljavale po takvim područjima. Na taj način ovi krajevi nisu ni mogli biti pogodan prostor za uspostavljanje vakufa, kako samih objekata vakufa, tako ni za obezbjeđivanje imovine za održavanje određenih vakufa. Naselja u ovom dijelu mogla su imati samo neophodan minimum objekata koji su najčešće bili podizani iz sredstava vakufa, što je i vidljivo iz samog popisa.

Ovaj se zaključak može primijeniti i na teritoriju skoro cijelog Pakračkog, Čazmanskog ili Cerničkog sandžaka, što su nazivi koji se odnose na jedan isti sandžak, već prema tome gdje mu se u određeno vrijeme nalazilo središte.

Ovaj sandžak osnovan je 1557. godine od teritorija osvojenog u Slavoniji između 1552. i 1557. godine. Razlog osnivanju ovog sandžaka bio je najviše bezbjedonosne prirode, pošto je ovo područje, koje je najprije bilo pripojeno Bosanskom sandžaku, bilo klasični serhat – krajište, izloženo stalnim sukobima suprotstavljenih strana. Teritorij novoosnovanog sandžaka nije se više širio, čak se vrlo brzo nešto i smanjio, kada su Osmanlije, bojeći se da neće moći održati Čazmu u svojim rukama, najprije razrušili čazmansku tvrđavu, a zatim i izgubili taj dio teritorija. Iz istog razloga Osmanlije su premjestile prvobitno sjedište sandžaka iz Čazme u Pakrac nakon 1559.

⁵² BBA TD No. 672, OI 10/218.

⁵³ Isto, OI 10/222.

⁵⁴ Isto, OI 10/199.

godine, a krajem 16. stoljeća ono je preneseno u Cernik, gdje je i ostalo do kraja osmanske vlasti na ovom području krajem 17. stoljeća. Ove promjene sjedišta sandžaka uslovile su i promjenu samog naziva sandžaka. Sandžak je pripadao Bosanskom ejaletu.⁵⁵

Kanuni za ovaj sandžak (opširni popisi iz 1565/6. i 1584. godine) sasvim jasno odslikavaju njegov specifičan položaj. Kanun iz 1565/6. godine glasi: Prema odredbama starog deftera mađarski i ostali kršćani u spomenutoj livi upisani su tako da od svakog kućnog dima plaćaju po 50 akči filurije, te da daju desetinu od žitarica, stoke i šire. Sada, kad je ponovo izvršen popis, određeno je da se desetina od žitarica, usjeva i šire razdjeljuje sandžak-begu, zaimima, timarlijama i posadi tvrđava, a da se filurija od 50 akči prema ranijoj odredbi uzima za carsku blagajnu. Što se tiče nevjernika Vlaha (Eflak), *koji su nastanjeni po opasnim mjestima krajišta*, oni u zamjenu za šeriatske i običajne namete daju godišnje od svakog kućnog dima po 100 akči filurije, pa se sve ovo upisuje u novi defter.⁵⁶

S obzirom na ove okolnosti, nije ni čudno što su najveći postotak muslimana činile vojne posade, koje, kao i utvrđenja, nisu ni unošene u redovne, već u posebne vojne popise, te pripadnici administrativnog aparata, koji također većinom nisu unošeni u popise. Međutim, oni najčešće nisu ni poticali od lokalnog stanovništva.

U popisima Pakračkog sandžaka naprosto se vidi nezainteresiranost vlasti za širenje islama među vlaškim stanovništvom, koje je tu bilo i naseljavano da bi štitilo granice prema Habsburškom carstvu. Sakralnih je objekata vrlo malo, samo u kasabama, a u pristupačnim defterima ne nalazimo ni jedan zapis koji bi svjedočio o povoljnijem položaju muslimanske raje. Broj muslimana u ovom sandžaku je i inače dosta mali, jer je i sam sandžak bio vrlo slabo naseljen.

Među Vlasima ima jedan manji broj muslimana, od kojih većina čak i nisu konvertiti u prvom koljenu. Očito je da su Vlasi ovdje bili naseljavani kao kolonizacioni element, ali se vidi da su također i napuštali ovo područje bez obzira na povlastice, vjerovatno bježeći od ratnih sukoba. Ovaj krajiški karakter sandžaka svakako je bio i razlog primjetno slabijem doseljavanju stanovništva iz Bosne, za razliku od Požeškog sandžaka, gdje je broj došlaca ili prišlaca iz Bosne znan.

Evlija Čelebi za ovaj sandžak kaže: "To je jedan nerentabilan sandžak sa malim приходima i velikim izdacima.", a za njegove stanovnike konstatuje: "...u njihovim poljima ne uspijeva pšenica ni ječam, a i na mjestima na kojima uspijevaju, dušman ih uništava."⁵⁷ Stoga on na više mjesta spominje kako od tog stanovništva nije uzeta zahire-baha, hrana za njegovu skupinu, koju je stanovništvo bilo obavezno dati.

⁵⁵ Šabanović, H., *Bosanski pašaluk*, str. 223-5.

⁵⁶ BBA TD No. 355, OI 107, kanunnama na početku popisa.

⁵⁷ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 232 i 233.

Sve ovo je dovelo do toga da je ovdje, na ovom području, registrirano neuporedivo manje vakufa u odnosu na Požeški sandžak. Ovdje su registrirane samo dvije kasabe, uz primjedbu da u raspoložive deftere uopće nisu bili upisani ni Pakrac, kao sjedište sandžaka, niti Velika, koja je bila i sjedište kadiluka.

U kasabi Cernik 1565/6. godine ubilježena je Džamija hazreti padišaha, gospodara svijeta, sa hatibom, mujezinom i kajjimom.⁵⁸ O njoj nema nikakvih drugih podataka. Evlija Čelebi u sljedećem stoljeću, govoreći o Cerniku, kaže da se u tvrđavi, u kojoj ne stanuje više niko osim dizdara i sandžak-bega, nalazi mala džamija sultana Sulejman-hana. To je ta ista džamija koja je zabilježena i u defteru. Osim toga, on u varoši spominje 21 džamiju, od kojih se u tri klanja džuma-namaz. Te džamije nisu pokrivene olovom, znači da su vjerovatno manji mahalski objekti, a džamiju u čaršiji izdvaja kao vrlo lijepu. Uz to on u Cerniku spominje tekiju, tri mekteba, dva hana, hamam i sto pedeset dućana. Sve su to najvjerovatnije objekti vakufa, ali, o tome u defterima nemamo nikakvih podataka. Međutim, u već spomenutoj vakufnami Sinan-bega Boljanića nalazimo dosta podataka o njegovim zadužbinama i u Cerniku. Na osnovu toga H. Šabanović pretpostavlja da je on barem neko vrijeme i upravljao ovim sandžakom.⁵⁹ Inače se zna da je upravljao Bosanskim i u nekoliko navrata Hercegovačkim sandžakom. Porijeklom je iz okoline Čajniča, rođen početkom 16. stoljeća, a bio je živ u vrijeme sastavljanja svoje vakufname. Njegov vakuf se smatra jednim od najvećih na Balkanu.⁶⁰

U vakufnami se navodi više objekata koje je on podigao u Cerniku. "A u kasabi Cerniku, koja pripada kadiluku Velika, u sandžaku Začasna, podigao je jedan lijep mekteb i uvakufio ga za obuku muslimanske djece." Odredio je da se u ovom mektebu postavi jedan muallim, kojemu će se za podučavanje djece davati dnevno tri akče; a da bi neko uopće mogao biti postavljen za muallima u bilo kojem od njegovih brojnih mekteba, koje je dao podići širom Bosanskog ejaleta, trebalo je da, po njegovoj želji, bude moralno čestit, valjan i istinoljubiv, koji poznaje šeriatske propise, koji je pobožan, koji poznaje pravila učenja Kur'ana, koji dobro poznaje časni Kur'an, koji posjeduje lijepa svojstva, neka djecu odgaja i podučava ih ...

Da bi se objekti ovog velikog vakufa mogli održavati, Sinan-beg Brljanić je uvakufio veliki imetak kao i objekte koji će donositi prihode. Između ostalog, navodi se da je uvakufio banju, koju je podigao u kasabi Cernik. Zatim, "u spomenutoj kasabi je podigao jedan karavan-saraj, da bi se ubirala kirija od bogatih putnika koji u njemu odsjedaju i noćivaju, te ga je uvakufio."⁶¹

⁵⁸ BBA TD: No 355, OI 107/19.

⁵⁹ Šabanović, H., *Bosanski pašaluk, ...* str. 68.

⁶⁰ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine iz XV i XVI stoljeća*, str. 197-8.

⁶¹ Isto, str. 201.

Sinan-beg je odredio da se postavi i jedan džabija, koji će nadzirati njegova vakufska dobra u Cerniku i Banjoj Luci, "... koji će s velikom revnošću i nastojanjem da unaprijedi pravilno raditi i brinuti se o vakufskim dobrima." Jedino je postavio uvjet da džabija bude Banjalučanin, a dnevna plata mu je iznosila dvije akče.⁶²

Na neki način on rezimira svoje zadužbine: neka se sredstva troše kada bude potrebno (od novca koji se nakupi od svih vakufskih dobara) i za popravljavanje mekteba, hamama i karavansaraja što ih je podigao u kasabi Cerniku u sandžaku Začasna,⁶³ Također je zatražio da nadzornik vakufa bude neko od njegovih najpoštenijih i najpametnijih potomaka, koji bi nadzirao i godišnji obračun vakufa, a kad god to bude potrebno trebalo je da ode i pregleda prihode vakufskih dobara u kasabi Cerniku, Banjoj Luci, Nevesinju, itd.⁶⁴

Za grad Veliku, koja je već u spomenutoj Sinan-begovoj vakufnami navedena kao centar kadiluka, Evlija Čelebi kaže da je vojvodstvo koje pripada cerničkom sandžaku. U Velikoj on spominje samo jednu džamiju u unutrašnjosti tvrđave, a sve ostalo su građevine koje se odnose na vojsku.⁶⁵ Jako je čudno da u kasabi koja je bila sjedište kadiluka nema drugih objekata islamske provenijencije.

Skoro istim riječima Evlija opisuje i grad Bijelu Stijenu, koja 1565/6. nije ni upisana kao grad, već samo kao nahija sa nizom sela.⁶⁶

U Bijeloj Stijeni on, dakle, stotinjak godina kasnije nalazi samo jednu džamiju i hambar i čak naglašava da drugim građevinama nema ni traga

Pakrac, koji je takođe bio jedan od centara sandžaka, nije upisan u popisu iz 1565/6. godine. U ovom popisu Cernik je zapravo jedino gradsko naselje. Može biti da je upisan zato što je vjerovatno u to vrijeme bio centar sandžaka, a Pakrac je to postao kasnije.

Nešto podataka o ovom naselju nalazimo opet kod E. Čelebije, koji za njega kaže da je to "... divna utvrda na obali rijeke Pakre." U Pakracu on spominje više džamija, dvije tekije, šest osnovnih škola, tri medrese, dva hana i jedan hamam. To najvjerovatnije znači da se Pakrac naročito razvio upravo u 17. stoljeću kada je bio centar pakračkog sandžaka.

Evlija Čelebi spominje još po jednu džamiju u gradovima Sirču i Stupčanici, obje se nalaze u unutrašnjosti tvrđave, ali o njima ne daje više podataka.⁶⁷

⁶² Isto, str. 206.

⁶³ Isto, str. 208.

⁶⁴ Isto, str. 210.

⁶⁵ Evlija Čelebi, nav. djelo, str. 233.

⁶⁶ BBA TD. No 355, OI 107/39.

⁶⁷ Evlija Čelebi, nav. djelo, 235-236.

Zaključak

Osmanska vlast na širem području Slavonije u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću trajala je oko 150 godina. Za to vrijeme ovdje su bila formirana dva sandžaka: Požeški, 1538. godine, i Pakrački, 1552, koji se, zavisno od toga gdje se nalazio centar sandžaka, nazivao sandžakom Začasna (po utvrđi Čazma), zatim Cerničkim, te Pakračkim sandžakom. Oba su se povremeno nalazila i u sastavu Bosanskog ejaleta.

Ova dva sandžaka smatrana su krajištem, i to Požeški dijelom, a Pakrački u potpunosti, što je prouzrokovalo da su oni imali i poseban status u administraciji.

Taj status se odražavao na sve sfere života sandžaka, pa svakako i na aktivnosti u domenu vakufa. Oni nisu predstavljali pogodan teren za uspostavljanje većih i značajnijih vakufa ne samo zbog svog krajiškog karaktera nego i zbog sastava stanovništva, koje je, osim autohtonog domaćeg kršćanskog, upravo u ovim pograničnim krajevima u najvećem procentu bilo nomadsko-vlaško. Muslimansko stanovništvo se više koncentriralo po gradovima, a bilo ga je svakako i po selima, ali najčešće onima koja su bliža većim gradskim središtima. Za sastav ovog dijela stanovništva možemo u najkraćem reći da ga je bilo i doseljenog, ponajviše iz Bosne, a također i da je domaće stanovništvo prihvatilo islam, i to u značajnijem procentu u Požeškom sandžaku. Gradovi koji su zatečeni određenim djelatnostima su pretvoreni u gradove sa islamskom fizionomijom. To su bili Požega, Osijek, Đakovo, Brod i drugi manji gradovi u Požeškom sandžaku, dok u Pakračkom nailazimo na Cernik, Pakrac, Veliku. U ovim gradovima, koji su najčešće bili i sjedišta upravne, sudske, i vojne vlasti, mnogi pojedinci su podigli različite objekte kao svoje legat: od objekata vjerskog do objekata utilitarnog karaktera: džamije, mesdžidi, tekije, hamami, karavan-saraji, dućani, i tome slično. Sami legatori – vakifi su također bili vrlo različitog društvenog položaja i standarda: od upravljača sandžakom do sitnih zanatlija.

U svakom slučaju, uzimajući u obzir položaj i status ovih sandžaka unutar Osmanske carevine, možemo reći da su vakufi imali veliki utjecaj kako na građevinski tako i na ekonomski razvoj grada u napozitivnijem smislu. Gradska i ostala naselja ovdje su bila zatečena, nije bilo podizanja novih gradova, jedino su pojedina naselja dobijala veći ili manji značaj, u odnosu na prethodni period, u skladu sa potrebama nove vlasti.

VAKUFI U POŽEŠKOM I PAKRAČKOM SANDŽAKU U PERIODU OSMANSKE VLASTI

Re z i m e

U Slavoniji, jednoj od pokrajina današnje Hrvatske, osmanska vlast je uspostavljena u prvoj polovici 16. stoljeća, a zvanično je okončana Karlovačkim mirom 1699. godine, dok se to stvarno desilo nešto ranije. Na ovom području uspostavljena su dva sandžaka: Požeški sandžak, sa sjedištem u Požegi, koji je zahvatao istočni i najveći dio Slavonije, osnovan 1538. godine, te Pakrački (Čazmanski, Cernički) sandžak, u zapadnom dijelu Slavonije, koji je svoj naziv mijenjao prema tome kako se mijenjalo sjedište sandžaka, osnovan 1552. godine. Oba sandžaka su se povremeno nalazila u sastavu Bosasnskog ejaleta.

S obzirom na to da su oba ova sandžaka smatrana krajištem (serhat), požeški manjim dijelom, a pakrački u potpunosti, taj se njihov status odražavao na sve sfere života, pa svakako i na aktivnosti u sferi vakufa. Iako zbog toga oni nisu predstavljali pogodan teren za uspostavljanje većih i značajnijih vakufa, ipak su mnogi pojedinci podigli različite objekte kako vjerskog, tako i utilitarnog karaktera u različitim mjestima ovih sandžaka. Sami vakifi su također bili različitog društvenog položaja: od upravljača sandžakom do sitnih zanatlija.

Svi tragovi materijalne kulture nestali su vrlo brzo nakon odlaska Osmanlija. Danas u Slavoniji postoji sačuvan samo jedan objekat iz tog perioda: džamija u Đakovu, koja je sačuvana tako što je bila pretvorena u crkvu. Ona stoji kao muzejski eksponat, sa sačuvanim elementima i džamije i crkve.

THE VAQFS IN POŽEGA AND PAKRAC SANJAKS AT THE TIME OF
OTTOMAN POLITICAL ADMINISTRATION

S u m m a r y

In Slavonia, a province of actual Republic of Croatia, Ottomans authority has been established at the first half of XVIth century, and has been definitely finished by concluding peace-agreement in karlovci in 1699, even if it's really hapened some earlier. Two sanjaks were established in this area: sanjak of Požega with the residence in Požega, which was catshing the East and at the same time the biggest part of Slavonia; this sanjak has been based in 1538. The second sanjak was sanjak of Pakrac (Čazma's or Cernic's sanjak), in west part of Slavonia, whose name has been changed by the replacing the place of sanjak's residence. The sanjak of Pakrac was established in 1552. The both ones were periodicaly as a part of Bosnian Eyalet.

On account of that these two sanjaks was considered as a border-area (serhat), that is sanjak of Požega was just the border-area big a smaller part, and sanjak of Pakrac was it completely, such status of them has been exercised strong influence on each sphere of everyday life, but also on activity in the sphere of everyday life, but also on activity in the sphere of Vakufs. Although, for that reason, these sanjaks were not suitable ground for establishing greater and considerable vakufs, many individuals, however, have built various buildings of religions and utilitar nature in various places of these sanjaks. The people of vakufs themselves were also of various social status and standars: from administrators of sanjaks to small handicraftsmen.

All traces of material culture have disappeared very soon after leaving of Ottoman preoples. There is today in Slavonia only one guarded facility from that period: the mosque in Đakovo, which was preserved by transforming into a church. That mosque today is as museum exponat with preserved elements of mosque and church.